

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ adına DİLÇİLİK İNSTİTUTU

Əlyazması hüququnda

ELVİN MÜBARİZ OĞLU ATAKİŞİYEV

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ DİLÇİLİK
TERMİNLƏRİNİN LİŦVİSTİK TƏHLİLİ

5706.01 – Azərbaycan dili

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKİ - 2015

Dissertasiya Gəncə Dövlət Universitetinin Azərbaycan dili kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: **Telman Ziyatxan oğlu Quliyev**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Rəsmi opponentlər: **Sayalı Allahverdi qızı Sadıqova**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Həbib Adil oğlu Mirzəyev
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Aparıcı təşkilat: **Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti**
Dilçilik kafedrası

Müdafiə “_12_” _01_____2016-cı il tarixdə saat __-da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun nəzdində filologiya üzrə elmlər doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.01.141 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Bakı, AZ 1143, H.Cavid prospekti 115, V mərtəbə, AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat “_____” _____ 2015-ci ildə göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının elmi katibi
filologiya üzrə elmlər doktoru:

N.F.Seyidəliyev

İŞİN ÜMÜ CİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Azərbaycan dilində terminologiyanın mühüm sahələrindən birini də insanlar arasında ünsiyyət vasitəsi olan dillə bağlı terminlər təşkil edir. Dilçilikdə işlədilən terminlərin məcmusu, yəni dilçiliyə dair anlayışları ünsiyyət prosesində gerçəkləşdirən terminlərdir. Hər bir elmin inkişaf səviyyəsi onun terminologiyasında əks olunur. Dilçilik terminləri də birbaşa dillə bağlı təşəkkül tapmışdır. Dilçilik elminin inkişafı onun terminologiyasını zənginləşdirir. Xüsusilə, XX əsrin son onilliyində Azərbaycan dilində dilçilik elminin ayrı-ayrı sahələrinin yaranması, inkişafı, dünya dilçilik məktəblərinin yaranması onun terminologiyasının formalaşdırılmasına inkişaf etməsi ilə nəticələndi. Hazırda bu proses davam etməkdədir. Son dövrlərdə nəzəri dilçilik, riyazi dilçilik, koqnitiv dilçiliklə bağlı yeni-yeni terminlər yaranmışdır. Bu terminlərin ifadə olunmasında dilin daxili imkanları əsasında termin yaradıcılığı ilə paralel terminalma da sürətli forma almışdır. Müasir dövrdə terminologiyada gedən prosesləri səciyyələndirən əsas cəhətlərdən biri beynəlmiləl terminlərin sayının sürətlə artmasıdır. Bu cəhət özünü dilçilik terminologiyasında daha qabarıq şəkildə göstərir. Dilçilik elminin sürətli inkişafı, yeni dilçilik sahələrinin yaranması bu sahədə yaranan yeni anlayışların adlandırılmasını, onların sistemləşdirilməsini və dilçilik terminologiyasının linqvistik səviyyədə təsnifatını ön plana çəkir.

Azərbaycan dilində dilçilik terminologiyasının müasir dövrdə zənginləşməsi prosesi bu terminoloji sistemin tədqiqi üçün əhəmiyyətli dərəcədə material verir. Dilçiliklə bağlı terminoloji sistemin yaranma mənbələrinin yeni istiqamət alması, termin yaradıcılığında müəyyən dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Burada rus dili vasitəsilə terminalmanın zəifləməsi, Avropa dillərindən, xüsusən də ingilis dilindən birbaşa terminalma xüsusi yer tutur. Beynəlmiləl terminlərdən, o cümlədən də ingilis dilindən birbaşa alınan terminlərdən istifadə olunmasına verilən üstünlük Azərbaycan dilində dilçilik terminologiyasının nəzəri aspektdə tədqiqini zəruri etmişdir.

Son dövrlərdə dilçilik elminin inkişafı ilə bağlı xüsusi qərarlar verilmişdir. Xüsusən 29 may 2012-ci ildə “Qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun Azərbaycan dilinin və dilçiliyinin inkişafı haqqında” qərar termin yaradıcılığı prosesində dilin daxili imkanlarının əsas götürülməsini, terminoloji sistemdə unifikasiyanın vacibliyini şərtləndirmişdir. Dilçilik üçün terminoloji leksikanın öyrənilməsi bu və ya

digər sahənin elmi səviyyəsini müəyyənləşdirməklə yanaşı, həmin sahə terminologiyasının formalaşma yollarının linqvistik təhlili baxımından da xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Dilçilik terminologiyasının təşəkkül tapması, formalaşması və inkişafı proseslərinin araşdırılması qeyd olunan problemlərin həlli üçün geniş imkanlar açır. Müasir dilçilikdə elmin nəzəri və tətbiqi anlayışlarını ifadə edən terminlərin sayı xeyli artmış və sürətlə artmaqdadır. Ona görə də bir sıra elmi problemlər yeni mahiyyət kəsb edərək aktuallaşır. Məsələn, yunan-latın mənşəli terminlərin öyrənilməsi həm ümumi, həm də xüsusi terminologiyanın aktual məsələsinə çevrilmişdir. Linqvistik terminlərin yaranmasında istifadə olunan termin elementlərin semantik təhlilinə ehtiyac hiss olunur. Terminoloji birləşmələrin müasir aspektdən araşdırılması zərurəti yaranmışdır. Xüsusi ilə informasiya cəmiyyəti şəraitində linqvistik terminologiyanın ənənəvi sərhədləri dəyişmiş, onun tədqiqat obyektinin hüdudları xeyli genişlənmişdir. Terminoloji sistem ekstralingvistik təsirlərə indi daha çox məruz qalır. Dilçiliyin istiqamətləri yeni sahə terminologiyalarının yaranmasını şərtləndirmişdir. Bütün bunlar mövzunun aktuallığını şərtləndirir.

Tədqiqatın obyektı. Tədqiqatın obyektı Azərbaycan dilində işlənən dilçilik terminlərinin linqvistik təhlilidir.

Tədqiqatın predmeti. Tədqiqatın predmeti müasir Azərbaycan ədəbi dilində terminologiyanın əsasını təşkil edən elm sahələrinin terminlərinin leksik-semantik cəhətdən araşdırılmasıdır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiyanın əsas məqsədi Azərbaycan dilində dilçilik terminlərinin tədqiq olunmasıdır. Bu məqsədlə aşağıdakı vəzifələr müəyyənləşdirilmişdir:

- Azərbaycan dilində dilçilik terminlərinin təşəkkülü, formalaşması və inkişafı xüsusiyyətlərin müəyyənləşdirmək;
- Azərbaycan dilində dilçilik terminologiyasının zənginləşmə mənbələrini və yollarını araşdırmaq;
- Azərbaycan dilində dilçilik terminlərinin yaranma üsullarını müəyyənləşdirmək;
- Azərbaycan dilində dilçilik terminologiyasında terminalmanın səbəblərinin və alınma terminlərin mənbəyini təyin etmək;
- Azərbaycan dilində alınma dilçilik terminlərinin mənşəcə təsnifi və onların xüsusiyyətlərini tədqiq etmək.
- Azərbaycan dilində alınma dilçilik terminlərinin unifikasiya formalarını müəyyənləşdirmək.

Tədqiqatın metod və mənbələri. Dissertasiyada qarşıya qoyulan məqsəd və vəzifələrdən asılı olaraq təsviri və müqayisəli metodlardan istifadə edilmişdir. Tədqiqatın mənbələri dilçiliklə bağlı yazılmış nəzəri ədəbiyyatlar, ensiklopedik və izahlı lüğətlərdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Azərbaycan dilində dilçilik terminologiyasının linqvistik xüsusiyyətlərinin tarixi və müqayisəli aspektdə ilk dəfə tədqiqata cəlb edilməsi işin əsas yeniliyini təşkil edir. Dissertasiyada Azərbaycan dilində dilçilik terminologiyasının uzun əsrlər boyu formalaşması bir sıra ekstralingvistik amillərlə şərtlənmiş bir sistem kimi araşdırılır. Azərbaycan dilində dilçilik terminologiyasının yaranma prosesi, təşəkkülə ilk dəfə tarixi faktlar, yazılı abidələr və bu sahə ilə bağlı yazılmış ilk elmi əsrlər prizmasından nəzərdə keçirilir. Müasir dövr dilçilik terminologiyasının inkişafında dilin daxili imkanları ilə yanaşı, alınma terminlərin də aparıcı rol oynaması, yeni anlayışların başqa dillərdən keçməsinin linqvistik, ekstralingvistik səbəbləri elmi faktlar əsasında tədqiq edilir.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar: Tədqiqatın əsas müddəaları aşağıdakılardır:

- Dilçilik terminlərinin formalaşma tarixi Azərbaycan dilinin yaranma tarixi ilə bağlıdır.

- Azərbaycan dilində dilçilik terminləri dilin daxili imkanları və alınmalar hesabına formalaşmışdır.

- Azərbaycan dilində işlənən alınma dilçilik terminlərinin mənimsənilməsində iki proses əsas götürülməlidir: a) fonetik dəyişikliyə uğrayanlar; b) fonetik dəyişikliyə uğramayanlar.

- Azərbaycan dilində dilçilik terminlərinin formalaşmasında morfoloji və kalka üsulu xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

- Azərbaycan dilində alınma dilçilik terminləri iki böyük qrupda təsnif edilir: a) ərəb və fars dillərindən alınma dilçilik terminləri; b) Avropa dillərindən alınma dilçilik terminləri.

- Mürəkkəb quruluşlu dilçilik terminləri əsasən iki üsulla yaranır: a) leksik-sintaktik; b) morfoloji-sintaktik.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Dissertasiyada Azərbaycan dilində dilçilik terminologiyasının formalaşması və inkişafı ilk dəfə linqvistik şəkildə öyrənilir. Dilçilik terminlərinin formalaşma sabitləşməsi, yeni terminlərin yaranması üsulları, habelə alınması məsələləri faktlarla araşdırılır. İlk dəfə olaraq dilçilik terminologiyasında termin yaradıcılığında istifadə edilən prefiks və suffikslərin əsas dairəsi və onların məhsuldarlığı müəyyənləşdirilmiş, termin yaradıcılığında işlənən

vasitələr və onların qarşılıqları təyin edilmişdir. Bununla yanaşı, Avropa mənşəli terminlərin linqvistik təhlili üçün yeni elmi-nəzəri baza yaradılmışdır.

Müasir dilçilik terminologiyasında müxtəlif üsulla yaranan yeni terminlərin təhlili terminologiyanın inkişaf xüsusiyyətlərinin açılmasında nəzəri əhəmiyyət daşıyır. Tədqiqatın nəticələrindən və iş prosesində toplanmış materiallardan dilçilik terminologiyası ilə bağlı ikidilli, çoxdilli və izahlı lüğətlərin hazırlanmasında, Azərbaycan, ingilis və başqa dillərin terminoloji sisteminin tədqiqatında, lüğətlərin tərtibində istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiya Gəncə Dövlət Universitetinin Azərbaycan dili kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın əsas məzmunu respublikanın müxtəlif elmi məcmuələrində və xaricdə nəşr olunmuş məqalələrdə öz əksini tapmışdır. Məqalələr dissertasiyanın məzmununu tam əhatə edir.

İşin quruluşu. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “Giriş” hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri müəyyənləşdirilir, obyekt və predmeti göstərilir, elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti açıqlanır, müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar təqdim olunur, tədqiqatın metod və mənbələri, aprobasiyası və quruluşu haqqında məlumat verilir.

Dissertasiyanın birinci fəslə *“Azərbaycan dilində dilçilik terminologiyasının formalaşması və inkişafı”* adlanır. Bu fəslin “Dilçilik terminologiyasının təşəkkülü” adlanan birinci bölməsində dilçilik terminologiyasının təşəkkülü, inkişafı təhlil edilir.

Azərbaycan dilinin dilçilik terminlərinin tarixini araşdırarkən dilçilik elminin keçdiyi tarixi inkişaf yollarını diqqətlə öyrənməyə, bu elmin inkişafının tarixi mərhələlərini təhlil etməyə əsas verir. Həm Azərbaycan dilinin, həm də dilçiliyin tarixi çox qədim və zəngindir. Ədəbi dilin keçdiyi mərhələləri xüsusi nəzərə alan, təhlil edən M.Qasımov terminologiyanın tarixi inkişaf yollarını 3 dövrə ayırmışdır: 1) XII- XIII əsrdən XIX əsrin birinci rübünə qədərki dövr; 2) XIX əsrin 30-cu illərindən

Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulana qədərki dövr. 3) XX əsrin birinci rübündən Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonrakı dövr¹.

S.A.Sadiqova M.Qasimovdan fərqli olaraq Azərbaycan dilində terminologiyanın inkişafını daha qədim dövrlə - VII-XIII əsrlərlə bağlayır². XI-XII əsrlərdə bir çox elm sahələri ilə bağlı əsərlər yazılmışdır. Bu dövrdə ərəb dili elm dili kimi inkişaf etmişdir. Azərbaycan dilinə aid yazılmış ilk dilçilik əsəri isə birinci növbədə ərəblərə bu dili öyrətmək funksiyasını yerinə yetirmiş Mahmud Kaşğarının türkologiyanın ensiklopediyası sayılan “Divanü lüğət-it-türk” əsəridir. Təkcə türk dillərini deyil, eləcə də ərəb dilini yetərincə bilən dahi filoloq, dilin bütün xüsusiyyətlərini incəliklərinə qədər təhlil etmişdir. M.Kaşğarının əsərində müxtəlif elm sahələrinə aid terminlər işlənmişdir. Onların içində yazıq — “yazı”, kileçü – “söz”, kök – “kök”, “əsas”, “üzük”, “heca” və s. kimi dilçilik terminləri də işlənmişdir.

M.Kazımbəyin 1839-cu ildə (“Грамматика турецко-татарского языка”) “Türk-tatar dilinin qrammatikası”, eləcə də 1946-cı ildə nəşr edilən “Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikası” əsərləri Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşu haqqında ən yaxşı elmi mənbə sayılır. Bu qrammatika əhəmiyyətini saxlayan mükəmməl dərslikdir. M.Kazımbəyin əsəri yalnız Azərbaycan dilçiliyində deyil, bütün türk dillərində yeni hadisə kimi qiymətləndirilmişdir. Y.M.Seyidovun fikrincə, Mirzə Kazımbəyin qrammatikası türk dilinin qrammatik quruluşu haqqında onlarla əsərləri bir əsr qabaqlamışdır. Adətən, M.Kazımbəyin «Грамматика турецко-татарского языка» əsərini Azərbaycan dilinin qrammatikası adlandırırlar. “1940-cı illərə qədər Azərbaycan dili qrammatikasında sintaktik məsələlər öz əhatə dairəsi və həcmi ilə M.Kazımbəyin qrammatikasından irəli getməmişdir”³.

Dilçilik elminin formalaşmasında N.Nərimanovun lüğəti də daha çox diqqəti cəlb edir. Əsərdə dilçilik terminlərinin düzgün işlədilməsi, həmçinin onların qarşılıqlarının göstərilməsi müsbət elmi-metodik tələblərə uyğundur. Buna görə də N.Nərimanovun əsəri başqalarından fərqləndirilir

¹ Qasimov M. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı, “Elm”, 1973, səh.43.

² Sadiqova S. Azərbaycan dilində terminologiyanın təşəkkülü və inkişafı. Bakı, “Elm”, 2005, səh.395.

³ Баскаков Н.А. Современное состояние терминологии в языках народов СССР. Вопросы терминологии (материалы Всесоюзного терминологического совещания). Москва, 1961, 56 с.

və yüksək dəyərləndirilir. Göründüyü kimi, dilçilik terminologiyası haqqında mükəmməl əsərlər yazılmışdır.

Bu fəslin ikinci bölməsi “Azərbaycan dilində dilçilik terminologiyasının formalaşması” adlanır. Bu fəsildə dilçilik terminlərinin özünəməxsus xüsusiyyətləri, funksiyaları və müxtəlif sahələrinin inkişafı, onların sistem xarakteri daşması zəngin faktlarla təhlil edilir. Dilin leksik qatının həm ümumi, həm də xüsusi funksiyalı hissəsini təşkil edən hissəsi bir-birini tamamlayır. Dilin xüsusi funksiya yerinə yetirən hissəsi əsasında formalaşan linqvistik vahidlər terminoloji sistemin yaranmasına səbəb olur. Terminoloji sistemin linqvistik elementləri spesifik əlamətlərinə görə digər vahidlərdən fərqlənir və dilin elmi üslubunun formalaşmasında həlledici rol oynayır.

Terminlər bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə, münasibətdə olan elmi anlayışları dildə formalaşdırır və ifadə edir. Ona görə də onlar elmi anlayışların işarəsi mənasında sistem təşkil edir. Ayrı-ayrı sahələrə aid terminlərin cəmi, toplusu terminoloji sistem yaradır.

Dilçilik terminləri mənsub olduğu elm haqqında dolğun, bitkin fikir formalaşdırır. Bu terminlərin müxtəlif linqvistik anlayışları dəqiq, düzgün ifadə etməsi dilçilik elminin yüksək inkişaf səviyyəsində olduğunu əks etdirir. Elmi ədəbiyyatda “dilçilik terminləri” ilə yanaşı “dilçilik terminologiyası” termini də işlənir.

XX əsrin əvvəllərini müəyyən mənada terminologiyanın, o cümlədən dilçilik terminologiyasının inkişaf dövrü adlandırmaq olar. Belə ki, bir tərəfdən yeni əlifbaya keçid, respublikanın hər yerində açılmaqda olan orta məktəblər üçün Azərbaycan dili dərslikləri hazırlamaq, dilimizin dialekt və şivələrini öyrənmək, elmi terminologiya yaratmaq, eyni zamanda ali məktəblər üçün elmi qrammatikalar yazmaq günün qarşısında dayanan problemlər olmuşdur. 1920-30-cu illərdə - müəyyən mənada axtarışlar dövründə dilçi alimlər məhsuldar işləmişlər. Bu illərdə Azərbaycan dilçiliyinin inkişafında B.Çobanzadənin X.Ş.Xocayevin, F.Ağazadə Şərqlinin, Abdulla Tağızadənin, İdris Həsənovun, Abdulla Şərifovun, Qulam Bağirovun, Ələkbər Babazadənin, Davud Quliyevin, Yaqub Əliyevin fəaliyyətləri müəyyənləşdirilmişdir.

B.Çobanzadənin 1924-cü ildə çap edilmiş “Türk-tatar lisaniyyətinə mədxəl¹” əsərini ümumi dilçiliyin inkişafında ilk addım hesab etmək olar. O, yazmışdır: “Əski sərflərdə səs ilə hərf, yazı ilə dil bir-birinə qarışdırılır.

¹ Çobanzadə B. Seçilmiş əsərləri, beş cildə, I cild, B., “Şərq-Qərb”, 2007, səh. 336

Əski sərflərimiz söz şəkillərinə (morfologiyaya) əhəmiyyət vermirlər. Halbuki türk dilləri əsasən şəkilçili-iltisacı dillərdir¹.

1938-ci ildə Ə.Dəmirçizadə ilə D.Quliyevin natamam və orta məktəblər üçün hazırladıqları dərslikdə göstərilir ki, dilimizdə başlıca olaraq aşağıdakı qrammatik kateqoriyalar var: 1. İsim, 2. Sifət, 3. Say, 4. Əvəzlik, 5. Feil, 6. Zərf, 7. Qoşma, 8. Bağlayıcı, 9. Nida. Kitabda morfoloji anlayışları ifadə edən morfologiyaya aid dilçilik terminləri qrammatik kateqoriyalar adlandırılmışdır.²

1934-cü ildən 1938-ci ilə qədər Azərbaycan dilinin qrammatikasına aid nəşr edilən dərslikləri təhlil etdikdə, dilçiliyə dair terminlərdə müəyyən dəyişikliyi görmək mümkündür. Məsələn, isim termininin yerində ad, zəmir termini yerinə əvəzlik, zərf termini əvəzinə hallıq termini işlədilmişdir. Beləliklə, aydın olur ki, vaxtı ilə saitlər və samitlər əvəzinə “səsli” və “səssiz” terminlərinin işlədilməsi düzgün olmamışdır. Aparılan araşdırmalar göstərir ki, bütün elmlərlə, o cümlədən dilçiliklə bağlı terminlərin təşəkkülü əslində təkə linqvistik yox, həm də sosial hadisə sayıldığı üçün həmin prosesdə xalqın mədəni intellektual səviyyəsi mühüm rol oynamışdır.

Dilçilik terminlərinin yaranmasında Azərbaycan dilinin zəngin söz xəzinəsindən məqsədəuyğun istifadə edilmişdir. Məsələn, dodaqlanan, dodaqlanmayan, dilönü, dilortası, dilarxası (səslər), adlıq, yiyəlik, yönlük, təsirlik, yerlik, çıxışlıq (ismin halları), say, əvəzlik, qoşma, bağlayıcı, sözdüzəldici, sözdəyişdirici (şəkilçilər), azaltma, çoxaltma (sifətin dərəcələri), ara sözlər və s.

Bu faktlardan belə nəticəyə gəlinir ki, dilçilik terminologiyası yaratmaq üçün ümumxalq dilindən əsas və başlıca mənbə kimi istifadə olunmuşdur.

1918-ci ildə Qafur Rəşad Mirzəzadə və Məhəmməd Sadiq Axundovun birlikdə yazdıqları “Rəhbəri sərf” kitabında dərslik anlayışını sərf dilçilik termini ifadə etsə də, burada dilçiliyin müxtəlif bölmələrinin şərh edildiyini aydın görə bilirik. Dərsliyin birinci və ikinci hissəsində isim, izafət, sifət, ismi ədəd, ismi işarət, zəmin (əvəzlik – S.Z), üçüncü hissədə məsdər, feil, dördüncü hissədə isə ədavət (ədatlar – S.Z.) terminləri işlədilmişdir.

¹ Çobanzadə B.V., Ağazadə F. Türk qrameri. Bakı, Azərnəşr, 1929, II cildində: 1930, səh.17.

² Dəmirçizadə Ə., D.Quliyev. Qrammatika, I hissə. Bakı, 1938, səh.78.

Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulandan sonra bu dağılıqlığın aradan qaldırılması, məktəblərdə Azərbaycan dilini tədris etmək üçün xüsusi proqramların hazırlanması və onların əsasında müəyyən sistem və elmi ardıcılıq gözlənilmişdir. Həmin dərsliklərin birincisi “Türkcə sərf-nəhv” (1924) kitabında bu qanunauyğunluğun gözlənildiyini, orada dilçiliyin bir sıra bölmələrinin sistemsiz şəkildə də olsa, aydınlaşdırıldığını müəyyən etmək mümkündür. Bu terminlər yaranma, formalaşma tarixlərinə görə fərqlənilir.

Dil faktları üzərində araşdırmalar dilçilik terminlərinin formalaşması və inkişafının daxili vəhdət təşkil etdiyini, bir-birindən ayrılmaz olduğunu söyləməyə tam əsas verir. Yəni dilçilik terminlərinin formalaşması birbaşa dilçilik elminin inkişafı ilə bağlıdır.

Bu elm sahəsində aparılan sistemli və ardıcıl araşdırmalar nəticəsində əldə edilən uğurlar dilçilik elminin formalaşmasını və inkişafını təmin edir. Elmin inkişafı nəticəsində dildə yeni anlayışların meydana çıxması onlara uyğun terminlərin formalaşmasına zəruri ehtiyac doğurur. Dilçilik terminlərinin formalaşmasında həm dilin öz daxili imkanlarından, həm də xarici dillərin müxtəlif məzmunlu materiallarından məqsəduyğun istifadə edilir.

Dilçiliklə bağlı elmi anlayışları doğru, dəqiq və konkret şəkildə ifadə etmək həmin elmə məxsus terminlərin ən mühüm funksiyasıdır. Onların dildə formalaşdırdıqları və ifadə etdikləri anlayışlara uyğunluğu çox vacib şərtlərdən biridir. Dilçiliyin sahələri və şöbələrinə uyğun terminlər vardır. Bu terminlər zəngin bir sistem təşkil edir.

1930-1940-cı illərin siyasi repressiyası bütövlükdə Azərbaycan dilçiliyinin, eləcə də onun ayrılmaz hissəsi sayılan qrammatikanın inkişafına böyük və ağır zərbə vurmuşdur. 1930-cu illərin siyasi repressiyaları 1940-1950-cı illər dilçiliyimizdə, o cümlədən qrammatika sahəsində müəyyən durğunluğun yaranmasına səbəb olmuşdur. Repressiya nəticəsində dilçi alimlərin çoxu fiziki cəhətdən məhv edildiyi kimi, qrammatikaya dair əsərlərimiz də rus dili qrammatikasını təqlid etməyə məcbur olunmuşdur. Bu işə ayrı-ayrı elm sahələrinə, həmçinin dilçiliyin müxtəlif şöbələrinə aid terminlərin təkmilləşməsinin, zənginləşməsinin qarşısını almışdır.

1950-1960-cı illəri dilçiliyimizdə qrammatika konsepsiyasının formalaşması dövrü adlandırmaq olar. Bu illərdə Azərbaycan dili qrammatikasının bu və ya digər məsələsinə dair çoxlu məqalələrin, dissertasiyaların yazılması qrammatika terminlərinin zənginləşməsi, inkişafı ilə nəticələnmişdir.

1954-cü ildə Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı tərəfindən layihə şəklində çap olunmuş dilçilik terminləri yenidən işlənmiş və təkmilləşdirilmişdir. Dilçilik terminləri həmin dövrdə Azərbaycan SSR EA Rəyasət Heyəti yanında Terminologiya Komitəsində müzakirə və təsdiq olunmuşdur. “Dilçilik terminləri lüğəti”ni ilk rəsmi, müzakirə və təsdiq olunmuş lüğət hesab etmək olar. “Dilçilik terminləri lüğəti”ndə əksər terminlərin Azərbaycan dilində qarşılığını yaratmaq (məsələn, apokopa-son səs düşümü, assindeton-bağlayıcısız, velyarizasiya-qalınlaşma, labializasiya – dodaqlanma) və dilçiliyimizdə müəyyən tarixə malik, hamı tərəfindən qəbul edilmiş və başa düşülən köhnə terminlərin saxlanılması (məsələn, səs, kök, şəkilçi, isim və s.) prinsipi əsas götürülmüşdür.

1989-cu ildə “İzahlı dilçilik terminləri” çapdan çıxmışdır.¹ İndiyə qədər Azərbaycanda çap olunmuş dilçilik terminləri lüğətlərinin ən mükəmməli olan bu lüğətdə ali və orta məktəb dərsləkləri, dərslər vəsaitlərində işlənən sabitləşmiş terminlər əhatə olunmuşdur. Fikrimizcə, dilçilik terminləri elmin inkişafını özündə əks etdirdiyi üçün onları düzgün müəyyənləşdirmək, bu prosesin bir növ kortəbii inkişafına mane olmaq, termin yaradıcılığını elmi prinsiplər əsasında qurmaq zəruridir.

İkinci fəsil “*Azərbaycan dilində dilçilik terminlərinin yaranma mənbələri və üsulları*” adlanır. Bu fəslin “Dilçilik terminlərinin yaranma mənbələri” bölməsində aydınlaşdırılır ki, hər hansı bir dildə termin yaratmaq üçün ilk öncə canlı xalq dilinin zəngin lüğət tərkibindən bəhrələnmək, onun söz ehtiyatını yetərinəcə öyrənmək, lüğət tərkibindəki lüğəvi vahidləri topalamaq, qruplaşdırmaq, terminlərin yaranmasında onlardan məqsədəuyğun istifadə etmək zəruridir.

Dilimiz müasir tələbləri ödəyən, uğurlu dilçilik terminləri ilə zəngindir. Məsələn: adlıq cümlə, söz cümlə, bütöv cümlə, geniş cümlə, ismin halları, adlıq hal, yiyəlik hal, yönlük hal, təsirlik hal, yerlik hal, çıxışlıq hal, qarşılaşdırma əlaqəsi, bölüşdürmə əlaqəsi, baş üzvlər, ikinci dərəcəli üzvlər, baş cümlə, budaq cümlə və s.

Azərbaycan dilində işlədilən dilçilik terminlərinin bir çoxu ərəb və fars mənşəlidir. Onların çoxu türk dillərində çoxdan işlənir, həm də işləndiyi dillərin bütün qayda-qanunlarına tabedir. Dilçiliyə aid belə terminlər işləkliyinə görə diqqəti cəlb edir. Məsələn, dilimizdə işlənən *feil, isim, sait, samit, məsdər, zərf, nöqtə, mötərizə, vergül* və s. belə terminlərdəndir.

¹ M.İ.Adilov, Z.N.Verdiyeva, F.M.Ağayeva. İzahlı dilçilik terminləri lüğəti. Bakı, Maarif, 1979.

Başqa türk dillərində olduğu kimi, Azərbaycan dilində də işlənən ərəb və fars mənşəli dilçilik terminləri keçən əsrin 30-cu illərindən başlayaraq dəfələrlə müzakirə obyektinə çevrilmiş, saf-cürük edilmiş, tərkib şəklində olan terminlər dildən çıxarılmış, milli sözlərimizlə əvəz edilmişdir. Ərəb və fars mənşəli dilçilik terminləri üzərində aparılan işlər onların dürüstləşdirilməsi, dilimizin təbiətinə uyğunlaşdırılması ilə nəticələnmişdir. Lakin türk dilli xalqlar islam dilini qəbul etdikdən sonra onların dillərinə bir sıra ərəb və fars mənşəli sözlərin keçməsi məlum həqiqətdir. Qərb ölkələri ilə iqtisadi, siyasi və mədəni əlaqələr Azərbaycan dilinə yeni alınma sözlərin keçməsinə səbəb olmuşdur. Azərbaycan dilinə Qərbi Avropa dillərinə məxsus terminlər həm birbaşa, həm də rus dili vasitəsi ilə daxil olmuşdur.

Dilçilik terminlərinin yaranma mənbələrini aşağıdakı qruplara ayırmaq mümkündür: 1. Dilin daxili imkanları hesabına yaranan terminlər. 2. Ərəb və fars mənşəli terminlər. 3. Avropa dillərindən alınan terminlər.

Dilçilik terminlərinin başqa sahələrə aid terminlər kimi yerinə yetirdikləri funksiya və işlənmə sahəsi maraq doğuran məsələlərdəndir. Dilçilik terminlərini xüsusi funksiya daşıyan sözlər adlandırmaq daha düzgün və məqsədəuyğundur. Dilçilik terminlərinin daşdığı xüsusi funksiya dedikdə, adlandırma funksiyası nəzərdə tutulur. Bu elmi-nəzəri terminlər dilçiliyə aid anlayışları formalaşdırır və ifadə edir. Dilçilik terminləri dilçilik elmi sistemindəki anlayışların konkret adıdır. Bütövlükdə dillə bağlı müxtəlif anlayışları adlandırmaq dilçilik terminlərinin mahiyyətini təşkil edir.

Dilçilik terminlərinin funksional cəhətdən müəyyənləşdirilməsi də ciddi məsələlərdəndir. Dilçilik terminləri həm nominativ, həm də definitiv funksiya yerinə yetirir. Definitiv funksiya müvafiq anlayışı təyin etmək funksiyasıdır. Əsasən definitiv funksiyası ilə xarakterizə olunan dilçilik terminləri dilin digər söz qrupları içərisində xüsusi yer tutur.

Azərbaycan dilində dilçilik terminlərinin mühüm hissəsi dilin daxili imkanları əsasında formalaşmışdır. Azərbaycan dilində də dilçilik terminlərinin çoxu digər qohum dillərdə olduğu kimi leksik, morfoloji üsulla yaradılmışdır. Məsələn, baş sözlər, boğaz səsləri, baş cümlə, budaq cümlə, yad sözlər, açıq sözlər sırası, bütöv cümlə, bağlayıcı, bölüşdürmə bağlayıcı, söz birləşməsi, açıq saitlər, qapalı səslər və s.

Terminoloji sistemin zənginləşmə yolları və bu zaman dildə özünü göstərən qrammatik və semantik dəyişikliklərin araşdırılması bir daha sübut edir ki, terminyaratma dünya dillərinin əksəriyyətində, o cümlədən Azərbaycan dilində terminoloji qatın zənginləşməsində çox mühüm rol

oyunayan proseslərdən biri olmaqla hər bir dilin daxili sözyaratma qanunauyğunluqları və alınmalar əsasında yeni terminlərin yaranma prosesidir. Aparılan tədqiqatlardan belə nəticəyə gəlmək olur ki, dilçilik terminlərinin çoxu sözdüzəltmə üsulu ilə xalqın tədricən keçdiyi tarixi mərhələlərdə formalaşaraq inkişaf etmişdir. Belə ki, dilçilik terminlərinin yaranmasında milli dillərin ümumi sözyaratma qanunauyğunluqları özünü göstərir.

Azərbaycan dilinin daxili imkanları əsasında dilçilik terminləri yaradılarkən aşağıdakı üsullardan istifadə edilir: semantik üsul, morfoloji üsul, sintaktik üsul, kalka üsulu, abreviaturalar.

Semantik üsulla yaranan terminlər hər bir dilin öz lüğət tərkibində mövcud olan terminlər və sözlər əsasında formalaşır. Belə ki, bu zaman sözün-terminin daxili tərkibi dəyişmir, ancaq məna dəyişikliyi ilə əlaqədar yeni məfhum və ya əşya ilə dildə əvvəlcədən mövcud olan anlayış və ya əşya arasında müəyyən assosiativ əlaqə yaratmaqla sözün, terminin mənası genişləndirilə bilər. Deməli, semantik üsulda yeni anlayış yalnız mövcud sözlərlə ifadə edilir, terminin, sözün semantik yükü artır.

Müasir Azərbaycan dilində yeni anlayışları ifadə etmək üçün dilimizin leksik qatında işlədilən sözlərə yeni məna çalarları verməklə yeni yaradılmış dilçilik anlayışları ifadə edilir. Məsələn, xəbər, yuva kimi sözlər yeni məna kəsb edərək terminoloji məna ifadə edir. Bütün bunlar semantik üsulun əhəmiyyətini aydınlaşdırır. Lakin yeni məfhumları yalnız mövcud sözlərlə ifadə etmək üsulu bəzən məfhumları bir-birindən fərqləndirməyə imkan vermir. M.Qasımov bu barədə yazır: “Əlbəttə yeni anlayışları yalnız mövcud sözlərlə əvəz etmək üsulu bəzən sözün semantik yükünü artırır, anlayışları bir-birindən fərqləndirməyə imkan vermir və beləliklə də, çoxmənalılıq meydana gəlir. Dildə iki və daha artıq anlayışların ifadəsinə xidmət edən terminlərin olması isə qarşılıqlı anlaşmanı pozur”¹.

S.A.Sadiqova qeyd edir ki, sözlərin terminləşməsi zamanı, yəni yeni mənalar qazanaraq elmi-texniki anlayışları ifadə edərək yaranan terminlər müəyyən mühitə düşür, onların əvvəlki mənaları yeni mühitdə arxa plana keçərək məna anlaşılmazlığını aradan qaldırırsa (səs-səs dalğası), bəzən isə kontekstdən kənarında məna dolaşıcılığı yaradır.² Bu zaman belə terminoloji vahidlərin mənasında omonimlik xüsusiyyəti yaranır. Terminologiyada iki və daha artıq anlayışın ifadəsinə xidmət edən terminlərin, termin-söz

¹ Qasımov M. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı, Elm, 1973, səh.122.

² Sadiqova S. Azərbaycan dilinin terminologiyası. Bakı, Elm, 2011, səh.122.

birləşmələrinin olması isə qarşılıqlı anlaşmanı pozur. Bununla belə, istər terminlərin, istərsə də sözlərin semantik məna qazanaraq yeni anlayışı ifadə etməsi, yeni yaranan, inkişaf edən anlayışlar üçün ifadə vasitəsi müəyyənləşdirməyin üsullarından biridir. Hazırda elm və texnikanın ayrı-ayrı sahələrində bu üsulla yaranan termin, termin-söz birləşməsi çoxdur. Məsələn, həm fizikada, həm də dilçilikdə “səs”, “səs dalğası”; həm dilçilikdə, həm də fəlsəfədə şüur, təfəkkür; həm dilçilikdə, həm də biologiyada “dil ailələri” və s. terminlər, termin-söz birləşmələri müxtəlif anlayışları ifadə etmək üçün işlənir.

Semantik üsulla yaranan dilçilik terminlərində iki proses müşahidə olunur: 1. Ümumişlək məna daşıyan sözün məna cəhətdən genişlənilib dilçilikdə termin mənası ifadə etməsi. Bu prosesdə adi sözün, söz birləşməsinin adlandırma funksiyasının genişlənməsini görürük. Belə ki, ümumişlək məna daşıyan söz, söz birləşməsi semantik cəhətdən genişlənilib yeni dilçilik anlayışı bildirir. Bu barədə D.S.Lotte yazır: “Adi söz elmi-texniki terminə çevrilərkən terminlərin müəyyən sistemində müəyyən məna kəsb edir: daha doğrusu, belə sözün əvvəl qeydə alınmış mənasına yeni bir məna əlavə olunur”¹.

Adi sözlərin, söz birləşmələrinin əvvəlki mənasına yeni bir mənanın əlavə olunması onları məhdud dairədən kənara çıxarır və dilçilik terminologiyasının zənginləşməsində böyük rol oynayır. Məsələn, “*xəbər*” sözü xalq içərisində bir sözü başqasına xəbər vermək mənasında, dilçilikdə isə cümlənin baş üzvü mənasını ifadə edir.

Semantik üsulla yaranan dilçilik terminlərinə məxsus ikinci proses terminlərin özünün semantik cəhətdən genişlənilib daha yeni terminoloji məna ifadə etməsidir. Dilçilikdə bu proses transterminləşmə-terminlərin müəyyən semantik yük əsasında bir terminoloji sistemdən başqa terminoloji sistemə keçməsi, yəni bir sahə termininin mənasını dəyişərək başqa bir sahə termini kimi anlayışı ifadə etməsidir. Bu zaman termin öz semantikasını tam və ya qismən qorumaqla başqa terminoloji sahəyə keçir və sahələrarası omonimləşmə baş verir. Dilçilik terminlərinin yaranmasında da bu proses özünü əks etdirir. Məsələn, “*Reduksiya*” - *kimyada* “bir maddədən oksigenin çıxarılması və oksigenin hidrogenlə əvəz edilməsi, texnikada - mühərriklər və başqa qurğu sistemlərində mayələrin və ya qazların təzyiqinin xüsusi cihazlar vasitəsi ilə azaldılması”; *biologiyada* – “bədən üzvünün öz funksiyasını itirməsi ilə əlaqədar olaraq kiçilməsi”,

¹ Лотте Д.С. Основы построения научно-технической терминологии. Москва, 1961. стр.38.

fizikada- “mürəkkəb bir prosesin sadə prosesə keçməsi və ya keçirilməsi”; *dilçilikdə* – “müəyyən fonetik vəziyyətdə səsin zəifləşməsi”; *tibbdə*– “bədəndən kəsilib götürülmüş sümük hissəsinin əvəzinə başqa sümük parçası qoyulması” mənalarında işlədilir. /ASE. B.,1984. VIII c. səh.97/. Yaxud da, “çarpazlaşma” dilçilikdə dillər arasında qarşılıqlı əlaqə növüdür. Bu əlaqə zamanı dillərdən biri qalib gəlir, digəri məğlub olur. Biologiyada bitkilərin çarpazlaşma yolu ilə çoxaldılması metodu mənasında işlənir. Deməli, semantik yolla yaranan dilçilik terminləri elmin beş-altı sahəsində müxtəlif anlayışları ifadə edə bilər.

Elə terminlər də var ki, aid olduğu sahədə bir neçə mənə ifadə edir. Beləliklə, dilçilik terminlərinin yaradılmasında semantik üsulun da əhəmiyyəti var. Bunları öyrənmədən terminlərin mənə inkişafını, xüsusiyyətlərini, hansı mənalarda işləndiyini dəqiqləşdirmək çətindir. Bununla belə, həmin üsul çoxmənalılığa səbəb olur, terminologiyayı zəruri dəqiqlikdən məhrum edir. Ona görə də, adi sözlərdən, termindən yeni termin kimi istifadə olunarkən həmin sözün ümumi ədəbi dildəki bütün mənalarını aşkar etmək və nəzərə almaq zəruridir. Dildə əvvəlcədən mövcud olan sözlə yeni anlayış, yeni məfhum ifadə olunur. Bu yolla dil məzmunca zənginləşir. Bu fəsilə morfoloji üsulla yaranan dilçilik terminləri zəngin faktlarla təhlil edilmişdir. Azərbaycan dilində morfoloji üsulla dilçilik terminlərinin yaranmasında rolu böyükdür. Digər türk dillərində olduğu kimi, Azərbaycan dilində də morfoloji üsulla söz yaradıcılığı geniş dairədə fəaliyyət göstərir. Bu üsulla yaranan dilçilik terminləri Azərbaycan dilinin terminologiyasında bir sistem təşkil edir.

Azərbaycan dilində morfoloji üsulla termin yaradılmasının bir sıra modelləri diqqəti cəkir: 1) k+ş (k-kök, ş-şəkilçi); 2) k+ş+ş; 3) k+ş+ş+ş; 4) k+ş+ş+ş+ş; 5) k+ş+ş+ş+ş+ş. Dilçilik terminlərinin yaranmasında ən fəal iştirak edən şəkilçilər aşağıdakılardır:

-çi, -ci, -çu, -çü şəkilçiləri daha çox isim və feillərdən linqvistik terminlər əmələ gətirir. Məsələn, dilçi, önşəkilçi, şəkilçi, lüğətçi və s.

-lıq, -lik, -luq, -lük şəkilçiləri dilçilik terminlərinin yaranmasında daha fəaldır. Məsələn, Azərbaycan dilində əvəzlilik, tamamlıq, zərflilik, adlıq, sonluq, yiyəlik, yerlik, çıxışlıq, yönlük, önlük, tabelik və s.

-sız, -siz, -suz, -süz şəkilçiləri ilə (həmçinin sözlərə) mənaca zidd sayılan, antonim olduğu təyin edilən terminlər (sözlər) düzəltməyə xidmət göstərir: təsirsiz, vurğusuz, şəxssiz, tabesiz və s.

-lı, -li, -lu, -lü şəkilçisi mürəkkəb proseslə bağlı anlayışları adlandıraraq termin yaradıcılığında çox fəal iştirak edir. Məsələn: daxili,

davamlı, mənalı, təsirli, təkmənalı, təkkeçidli, novlu ikiüzvlü, ikiheçalı və s.

-ıci, -ici, -ucu, -ücü /-yıcı, -yici, -yucu, -yücü şəkilçiləri feillərə əlavə olunaraq ayrı-ayrı prosesləri və alətlərin adlarını bildirən terminlər əmələ gətirir: bağlayıcı, cəmləyici, qiymətləndirici, təyinedici, dilxarici.

-ış, -iş, -uş, -üş. Bu şəkilçi vasitəsilə hərəkət və sürət bildirən terminlər yaranır: çağırış, qayıdış, çıxış, kəsiliş və s.

-ma, -mə dilçilikdə məhsuldar şəkilçilərdən hesab olunur. Onların köməyi ilə indiyədək terminologiyada ayrı-ayrı prosesləri bildirən yüzlərlə termin yaradılmışdır. Bu şəkilçi həm dilimizin öz sözlərinə, həm də alınma sözlərə artırılır. Məsələn, cingiltiləşmə, diferensiallaşma, sözyaratma, xüsusiləşmə, sözişlətmə, düzəltmə, sözdəyişmə, leksikləşmə, cingiltiləşmə və s. Bu şəkilçidən terminlərin yaranmasında daha çox istifadə olunmasının əsas səbəbi də dilçilikdə hərəkət və proseslə bağlı anlayışların daha zəngin olmasıdır.

-maq, -mək şəkilçisi də terminlərin əmələ gəlməsində fəal iştirak edir. Belə terminlərin xarakterik xüsusiyyəti isə onların hal-hərəkət, proseslə bağlılığıdır. Yəni, hər bir hal-hərəkət və prosesin adı olmalıdır və bu feillərə **-maq²** şəkilçisi artırmaqla əmələ gəlir. Məsələn: cəmlənmək, sıralamaq, hallanmaq, isimləşmək, substantivləşmək və s.

Beləliklə, morfoloji yolla terminlərin yaranması ən məhsuldar üsuldur. Lakin morfoloji üsulla terminlər yaradılması prosesində iştirak edən şəkilçilərin hamısının söz yaratma tezliyi eyni deyildir. Şəkilçilərin bəziləri **-luq⁴, -lı⁴, -ma** müxtəlif sözlərə artırılaraq sonsuz miqdarda yeni terminlər əmələ gətirə bildiyi halda, bəzilərinin bu imkanı məhduddur. Şəkilçilərin bəziləri birbaşa sözün kökünə əlavə olunaraq yeni anlayış (K+Ş) bildirirsə, bəziləri K+Ş+Ş formasında yeni terminlər əmələ gətirir.

Termin yaradıcılığında iki və daha artıq sözün birləşərək mürəkkəb söz və söz birləşməsi şəklində elmi anlayışı ifadə etməsi terminologiyanın zənginləşməsində mühüm rol oynayır. Bu nəzərə alınaraq dilçilik terminlərinin yaranmasında sintaktik üsul bu fəsilə geniş şəkildə təhlil edilmişdir.

Leksik-sintaktik üsulla yaranan dilçilik terminlərinin bir qolu söz birləşməsi formasında olan dilçilik terminləridir. Mürəkkəb söz formasında olan dilçilik terminləri fonetik və leksik-qrammatik cəhətdən fərqlənirlər. Belə dilçilik terminləri yalnız xarici görünüşlə I növ ismi (təyini) söz birləşmələri ilə eyniyyət təşkil edirlər. Yəni formaca onlar arasında fərq yoxdur. Sərbəst birləşmə, sabit birləşmə, sintaqmatik əlaqə, sintaktik quruluş, sintaktik vahid, qrammatik məna, leksik məna, sadə söz, düzəltmə

söz, mürəkkəb söz, sadə birləşmə, mürəkkəb birləşmə, leksik-semantik üsulla yaranan dilçiliyə dair termin birləşmələr həmin üsulla yaranan I növ ismi (təyini) birləşmələrdən fərqlənir. Bunlar elmi anlayışları bildirən dilçilik terminləri olduğu üçün tərkib hissələrinə ayrılırlar. Birinci növ təyin söz birləşməsi modelində formalaşan dilçilik terminlərini aşağıdakı qruplara bölmək mümkündür.

1. Hər iki komponenti sadə söz və termindən ibarət terminoloji birləşmələr: sadə cümlə, mürəkkəb cümlə, sadə feil, adi dərəcə, sadə zərf, icbar növ; 2. Birinci komponenti düzəltmə, ikinci komponenti sadə sözdən ibarət olan dilçilik terminləri: adlıq hal, adlıq cümlə, qanadlı sözlər, qapalı heca, örtülü heca; 3. Birinci komponenti mürəkkəb, ikinci komponenti düzəltmə söz və ya termin olan dilçilik terminləri. Məsələn fin-uqor dilçiliyi, Hind-Avropa dilçiliyi, qeyri-predikativ birləşmələr, qarşılıq-güzəşt zərfliləri və s. 4. Hər iki komponenti birləşmələr olan dilçilik terminləri. Bu birləşmələr həm hal, həm də mənsubiyyət şəkilçilərindən istifadə edilməsi ilə əmələ gəlir.

Həmin dilçilik terminləri bu baxımdan üç növə ayrılır: 1) Birinci növ təyini (ismi) söz birləşməsi şəklində yaranan dilçilik terminləri. 2) İkinci növ təyini söz birləşməsi modelində yaranan dilçilik terminləri. 3) Üçüncü növ təyini söz birləşməsi modelində yaranan dilçilik terminləri.

İkinci fəsildə kalka üsulu ilə yaranan dilçilik terminləri geniş şəkildə təhlil edilmişdir. Terminologiya sahəsində aparılan müşahidələr göstərir ki, termin yaradıcılığında morfoloji, sintaktik və kalka üsulunun miqyası son illərdə xeyli genişlənmişdir. Bu proses dilçilik terminlərinin yaranmasında da özünü daha qabarıq göstərir. Rus, ingilis və başqa dillərin leksik vahidləri ilə ifadə olunan dilçilik anlayışlarının qarşılığının optimal tapılması üçün bu üsuldən istifadə olunur. Bu üsulun mahiyyəti haqqında dilçilik ədəbiyyatında müxtəlif fikirlər irəli sürülmüşdür. Kalkaetmə, daha doğrusu, terminin başqa dillərdən və birinci növbədə rus dilindən süni surətdə tərcümə olunması nəticəsində müəyyən bir termin, yaxud termin birləşməsi əvvəl dildə mövcud olmamış yeni məna kəsb edir”¹.

S.A.Sadıqova yazır: “Kalkalar başqa bir dilə məxsus sözlərin, yaxud söz birləşmələrinin tərkib hissələrini ana dilinin müvafiq sözləri və söz birləşmələri ilə dəqiq tərcümə etmək üçün həmin sözlərin modeli üzrə qurulmuş sözlər, yaxud ifadələrdir”².

¹ Будагов Р.А. Что такое развитие и совершенствования языка. М., Изд-во., Наука, 1977, стр.88.

² Sadıqova S.A. Azərbaycan dilinin terminologiyası. Bakı, “Elm”, 2011, səh.168.

Azərbaycan dilində kalka yolu ilə dilçilik terminləri yaradılarkən həm dilimizin sözlərindən, həm də sözdüzəldici şəkilçilərindən geniş istifadə olunur. Məsələn, ingilis dilində “fraktion numeral”, rus dilində “числительное дробное”, Azərbaycan dilində “kəsr say”, eləcə də ingilis dilində “sound chain”, Azərbaycan dilində “səs zənciri” dedikləri zaman onlardan hər biri bu anlayışı öz dilinin söz ehtiyatı ilə ifadə edir. Ona görə də burada dilin daxili inkişaf qanunları həlledici rol oynayır. Bu yolla dilçilik terminləri yaradılarkən tərcümə olunan bu və ya digər söz, termin həmin dildə eyni mənanı verən sözlərlə, sözdüzəldici şəkilçilərlə ifadə olunur. Buna görə də kalka olunan dilçilik terminlərinin, termin-söz birləşmələrinin tam qarşılığı göstərilməlidir. Əks halda onu kalka adlandırmaq olmaz.

Terminologiyada kalka yolu ilə yaranan terminləri üç cəhətdən qruplaşdırmaq olar: 1) qrammatik quruluşlarına və onların tərkibindəki sözlərin bir-birinə bağlanmasına görə; 2) nitq hissələrinin iştirakına görə; 3) tərkibindəki elementlərin hansı mənbədən olmasına görə; Kalka yolu ilə yaranan ikikomponentli terminlərdən terminologiyada ən çox işlənən sifət-isim, isim-isim quruluşlu birləşmələrdir.

Dilçilik terminlərinin yaranmasında istifadə olunan üsullardan biri də abbreviaturalardır. *Abbreviatura* termini latın dilindən keçmədir, başqa sözlə desək, latın mənşəlidir. Belə ki, latın dilindəki *brevis* sözü “qısa” mənasındadır¹.

Dilçilikdə abbreviaturaların müxtəlif növlərini fərqləndirirlər: hərfi abbreviaturalar, hərfi-səsli (qarışıq) abbreviaturalar və səsli abbreviaturalar². S.Sadıqova isə abbreviaturaları aşağıdakı növlərə ayırır: 1.Hərfi ixtisarlər; 2.Qarışıq ixtisarlər; 3.Heca-termin ixtisarləri³. Terminologiyada abbreviaturaların yeri məsələsinə toxunan S.Sadıqova yazır ki, abbreviatura üsulu termin yaradıcılığında başqa üsullardan fərqlənir. Çünki bu üsulda bu və ya digər anlayışın ifadəsi üçün yeni termin yaratmaq deyil, terminologiyada artıq mövcud olan terminləri eyni məzmununda, lakin qısaltdılmış şəkildə əlverişli şəkllə salmaq nəzərdə tutulur⁴. *Abbreviatura* üsulu ilə yaranan dilçilik terminlərini iki qrupa ayırmaq olar: 1. Hərfi ixtisarlər:

¹ Вайнрайх У.О. Одноязычие и многоязычие. Новое в лингвистике. Москва, Прогресс, 1972, стр.9.

² Əfəndizadə Ə. “Səsli” və “səssiz” terminləri nə üçün düzgün seçilmişdir. “Azərbaycan müəllimi” qəzeti, 3 sentyabr, 1963-cü il. səh.11.

³ Qasımov İ. Azərbaycan terminologiyası. Bakı, 2007, səh.179.

⁴ Лотте Д.С. Вопросы заимствования и упорядочения иноязычных терминов и терминологических элементов. Москва, Наука, 1983, стр.98.

Hərfi ixtisarlar dilçilik terminologiyasında daha çox işlənir. Belə ixtisarlar deyildikdə, terminlərin baş hərflərindən düzəldilən ixtisarlar nəzərdə tutulur. Bu da ondan irəli gəlir ki, çoxsözlü terminlər əvəzinə onların tərkibinə daxil olan sözlərin baş hərflərindən ibarət terminlər işlədilir. Məsələn, Beynəlxalq Fonetik Transkripsiya-BFB, Kazan Dilçilik Məktəbi-KDM, Dillərin Tipoloji Təsnifi-DTT, Füsev Nəzəriyyəsi –FN, Funksional Dilçilik Məktəbi-FDM və s.

2.Heca-termin ixtisarlar. Bu ixtisarlarda terminlərdən birinin başlanğıc hissəsi alınıb bütöv terminlə birləşdirilir. Məsələn, hidroleksem, hipersema, hiperurbanizm, subopdinativ, desemantikləşmə, etnolinqvistika, paleoqrafiya, siqnikasiya, sinsemantika, transformasiya və s.

Bütün bunlar Azərbaycan dilində dilçilik terminlərində abbreviaturalardan geniş istifadə olunduğunu aydın şəkildə göstərir.

Üçüncü fəsil **“Azərbaycan dilində alınma dilçilik terminləri”** adlanır. Bu fəsildə alınma dilçilik terminlərinin yaranma mənbələri və zənginləşdirilməsi üsulları zəngin faktlarla təhlil edilmişdir. Alınmalar dedikdə – dillərin qarşılıqlı əlaqələrinin nəticəsi olaraq, bir dilin elementlərinin digərinə keçməsi, habelə, bir dildən digərinə keçmiş elementlərin özləri nəzərdə tutulur.

Dillərarası ünsiyyət nəticəsində başqa dillərdən terminlər alınır, bu dillərin təsiri ilə dilimizin daxili ehtiyatları, söz yaradıcılığı imkanları artaraq inkişaf edir. Alınma terminlər, bir qayda olaraq, Azərbaycan dilinin daxili inkişaf qanunlarına tabe olaraq, *phonetic substitution* (fonetik əvəzətmə) hadisəsinə uğrayır, mənacə bəzən məhdudlaşır, bəzən də yeni mənalara kəsb edir¹.

Məlumdur ki, hər bir dilin lüğət tərkibində başqa dillərə məxsus leksik vahidlər mühüm yer tutur. Alınma progressiv bir proses olub, dilxarici və dildaxili amillərin təsiri ilə meydana çıxır və dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində onların rolu böyükdür. Deməli, bu, həmin dilin xarici dildəki lüğət vahidini özünəməxsus (fonetik, semantik, morfoloji və s.) şəkildə mənimsəmə hadisəsidir. Məsələn, ingilis dilində – phoneme [fəvni:m], alman dilində phonem, rus dilində – fonem, fransız dilində phoneme, Azərbaycan dilində – fonem; sintaqma –ingilis dilində suntagma, alman dilində suntagma, rus dilində sintaqma, Azərbaycan dilində sintaqma dilçilik terminlərinin hər birini dil özünəməxsus şəkildə mənimsəmişdir. Göründüyü kimi, alınmalar içərisində əsas yeri terminlər tutur. Xüsusi ilə

¹ Майоров А.П. Заимствования в лексике-семантической системе языка. Автореферат. дисс. канд. филоло. наук. М., 1967, стр.3.

hər hansı bir dildə elmin müxtəlif sahələrinin inkişafı və elmi-texniki tərəqqi ilə əlaqədar müəyyən anlayışı ifadə etmək üçün başqa bir dildən terminalma prosesini şərtləndirir. Bu mənada alınma terminlər adı altında müəyyən bir dildə başqa dilə məxsus terminlərin alınması, alan dilin fonetik, leksik və qrammatik quruluşuna uyğun şəkildə istifadəsini nəzərdə tutulur.

S.N.Xəlilova yazır: “Alınma sözlər dedikdə mənbə dildən əlavə (əsasən) başqa sistemli bir dildə də işlənən vahidlər nəzərdə tutulur. Termin və ya söz yayılma dövrünün ilkin mərhələsində ən azı bir dilə keçdikdə alınma sayılır”¹.

Azərbaycan dilində dilçilikdə işlənən alınma terminləri dil mənsubiyyəti baxımından aşağıdakı yarımqruplara bölmək olar: 1. Ərəb-fars dillərindən alınan dilçilik terminləri; 2. Rus dilindən və rus dili vasitəsilə Avropa dillərindən alınan dilçilik terminləri; 3. Avropa dillərindən alınan dilçilik terminləri.

Dilimizə əsrlər boyu minlərlə ərəb və fars mənşəli dilçilik terminləri daxil olmuşdur ki, bunlar artıq dilimizin qrammatik, leksik və fonetik qaydalarına tabe olaraq öz əvvəlki şəklini dəyişərək, ahəng qanununun tələbi ilə dilin fonetik qanunlarına uyğunlaşdırılaraq işlədilmişdir. Məsələn, feil, məna, təsirli, təsirsiz, mötərizə, təyin və s. Azərbaycan dilində dilçilik terminlərinin müəyyən hissəsini ərəb dilindən daxil olmuş terminlər təşkil edir. Dilçilik terminologiyasında işlənən ərəb və fars alınmalarını struktur cəhətdən üç qrupa ayırmaq olar: sadə alınmalar: səviyyə, məna, təsviri, isim, təyin və s. Belə alınmaların bir çoxu dilçilik terminologiyasında işləkliyini itirmiş yeni terminlərlə əvəz olunmuşdur. Məsələn, ləfz-söz, sərf-qrammatika, səda –səs tonu, təhtələffüz –hərfi, fail –subyekt, cəzri –amorf, mazi –keçmiş zaman, münadi- çağırış hal və s.

Ərəb və fars dilindən alınan izafətlərin əksəriyyəti dilçilik terminologiyasında yeniləri ilə əvəz olunmuşdur: Məsələn, məfuli beh – təsirlik hal, məfuli ənh –cırıqlıq hal, feili isim – məsdər, feili icbar – icbar növ feili, feili – mütaviət – qayıdış növ feili, məfuli mə -birgəlik hal, məfuli –fih –yerlik hal və s. Hazırda dilçilik terminologiyasında komponentləri Azərbaycan, ərəb və fars mənşəli terminlər daha çox işlənir: məna çaları, dəyişən nitq hissələri, məna köçürülməsi, qayıdış növ feilləri, qeyri –sabit vurğu, ənənəvi prinsip və s.

Rus və Avropa mənşəli terminlərin Azərbaycan dilində çoxluğu tarixi zərurətdən doğur. S.Sadıqova yazır: “XIX əsrin əvvəllərindən Rusiya ilə ictimai-iqtisadi, ədəbi-mədəni əlaqələrin inkişafı dilə də öz təsirini göstər-

¹ Xəlilova S.N. İnternasional terminlər. Bakı, Maarif, 1983, səh. 141.

mişdir. Bu dövrdə Azərbaycan ədəbi dilində terminlərin alınma mənbəyi çoxalmış, ərəb, fars dilləri ilə yanaşı, rus və Qərbi Avropa dilləri də bu mənbələr sırasına daxil olmuşdur”¹.

Rus dilindən keçən dilçilik terminlərini iki qrupa ayırmaq olar: vasitəli alınan dilçilik terminləri; vasitəsiz alınan dilçilik terminləri.

Onu da qeyd edək ki, rus dilindən dilimizə keçən və rus dilində də sözdüzəldici forma kimi işlənən **-izm**, **-ist**, **-or**, **-ant**, **-ent** şəkilçilərinin özləri də alınmadır. Rus dilindən alınan aşağıdakı şəkilçilər dilçilik terminlərinin yaradılmasında fəal iştirak edir:

-or şəkilçisi ilə bitən terminlər: *ekspirator* (vurğu), *kombinator*, *rezinator*, *aktualizator*.

-ant şəkilçisi ilə bitən terminlər: *relevant*, *dominant*, *determinant*, *variant*, *constant*, *geminant*, *determinant* və s.

-ent şəkilçisi ilə bitən terminlər: *divergent*, *antiedesent*, *ambivalent*, *ekvivalent*.

-izm şəkilçisi ilə bitən terminlər: *bilinqvizm*, *arxaizm*, *indiomatizm*, *ritorizm*, *romantizm*, *neologizm*, *materializm*, *marksizm*.

-ist şəkilçisi ilə bitən terminlər: *dualist*, *lingvist*, *strukturalist*, *idealist*, *ateist*. **-İzm** və **-ist** şəkilçiləri eyni anlayışla bağlı müxtəlif mənalara bildirdikləri üçün, demək olar ki, hər ikisi sözə artırılma potensialına görə eyni yükə malikdir. Daha doğrusu, **-izm** şəkilçili köklərin böyük əksəriyyəti **-ist** şəkilçisini də qəbul edir.

-ik şəkilçisi ilə bitənlər: *semantik*, *etnoqrafik*, *sinxronik*, *toponimik*, *hipotetik*, *leksik*, *lirik*, *ritorik*, *akustik*, *dinamik*. Dilimizə rus dilindən keçmiş və geniş işlənmə imkanına malik olan terminlərin mühüm bir qismini **-ik** şəkilçili terminlər təşkil edir. Bu şəkilçi ilə formalaşan bir sıra terminləri kök və şəkilçiyə ayırmaq mümkün deyil. Məsələn: *praqmatik*, *idioqrafik*, *elliptik*, *deonimik* və s.

Avropa dillərindən alınan dilçilik terminləri işlənmə imkanlarına görə də diqqəti cəlb edir. Hazırda Avropa mənşəli terminlər Azərbaycan dilində terminlərin yaranması üçün əsas mənbələrdəndir. Çünki riyazi, koqnitiv dilçilik yeni xüsusilə də informatika, telekommunikasiya, kibernetika ilə bağlı dilçilik anlayışlarının funksionallaşması, demək olar ki, dünyanın bütün sivil dilləri kimi dilimizdə də termin və anlayışların alınma prosesi, əsasən beynəlxalq koordinasiyaya əsaslanır.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, latın alınmalarının əksəriyyəti birbaşa deyil, fransız dili vasitəsilə ingilis dilinə, rus dili vasitəsilə Azərbaycan

¹ Sadıqova S.A. Azərbaycan dilinin terminologiyası. Bakı, Elm, 2011, səh. 213.

dilinə keçmişdir. Məsələn, “*annomination*” ingilis dilinə fransız dilindən “*annomination*” sözündən eyni ilə alınmışdır. Termin ingilis dilindən rus dilinə «*аннотация*» şəklində keçmişdir. Rus dili vasitəsilə Azərbaycan dilində alınan termin “*annominasiya*” formasındadır. *Annominasiya* dedikdə, dilçilikdə danışıqda eyni cür səslənən morphem tərkibi ilə üst-üstə düşən sözlərin işlədilməsindən əmələ gələn ifadələr nəzərdə tutulur. Eləcə də “*kenematika*” terminini ilk dəfə Boduen de Kurtene işlətməmişdir. Alim ikili üzvlənmədən söhbət açarkən tələffüz üzvlərinin hərəkətini və onları öyrənən elmi kenematika adlandırmışdır. Bu termin rus dili vasitəsi ilə dilimizə olduğu kimi daxil olmuşdur. Azərbaycan dilində işlənən *konversiya*, *konativ*, *konstant*, *nominativ*, *nomostruktura*, *qlossematika*, *qlossem*, *applikativ* və s. terminlər də ingilis dilində yaranmış, birbaşa Azərbaycan dilinə keçmişdir. Latin və yunan dillərində işlənən bir çox sözlər dünyanın bir çox dillərində işləndiyindən beynəlxalq terminlər cərgəsində əsas yer tutur. İngilis dilindən alınan sözlərdə baş verən dəyişikliklər Azərbaycan dilinin səs sisteminə və qrafik-qrammatik quruluşuna uyğun səviyyədə aparılmışdır.

Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, ingilis mənşəli terminlərin bir qismi dilimiz üçün səciyyəvi olan fonetik və qrammatik xüsusiyyətlərə uyğunlaşdığı halda, digər qismi mənbə dildəki mövcud formasını qoruyub saxlamış, heç bir dəyişikliyə məruz qalmadan mənbə dildəki formada da işlədilir: *kontinuativ*, *morfenem*, *konstant*, *izomorfiya*, *izoton*, *vokabula* və s. Beləliklə də, onlar öz malik olduqları formaları tam mühafizə edib saxlamış olurlar. Məsələn, *taxon number* [‘tæksən ‘nʌmbə] (ing.) – номер таксона (rus) – numerus taxonum (latin) – takson nömrəsi (azərb.); *genepool* [‘dʒ ɪ:n’pu:l] (ing.) – генофонд (rus) – genocopia (latin) – genefond (azərb.); *hybrid* [‘haɪbrɪd] (ing.) – qibrid (rus) – гибрид (latin) – hibrid (azərb.); Beləliklə, Azərbaycan dilində rus dili vasitəsilə alınan Avropa mənşəli terminlərin intensiv şəkildə artması müasir dövrdə elm, texnika və mədəniyyətin inkişafının nəticəsi olub, qanunauyğun bir prosesdir. Bu fəsilə beynəlmiləl dilçilik terminlərinin spesifikasiyası və dildə mənimsənilmə formaları da müəyyənləşdirilir.

Təsadüfi deyil ki, beynəlmiləl dilçilik terminlərinin yaranmasında qədim yunan və latin dillərinin olduqca böyük rolu olmuşdur. Bunun da tarixi səbəbləri vardır; klassik dillərin materialları əsasında yeni terminlərin yaradılması intibah dövründən davam edib gələn ənənə ilə əlaqədar izah edilməlidir. İntibah dövründə latin dili elm və kilsə dili idi. Bu səbəbdən də bu dildəki terminlər müxtəlif yollarla dünya dillərinə keçmişdir. Məsələn, *assimilyasiya* - latınca *assimilatio* sözündən olub, bənzətmə, oxşatma

deməkdə; arxaizm – yunanca *archaios* sözündən olub istifadədən çıxmış köhnə söz, ifadə, yaxud qrammatik forma etimologiya termini də yunan mənşəlidir, *etimon* həqiqət, sözün əsas mənası, loqos anlayış, elm deməkdir. Dilçiliyin sözlərin mənşəyindən bəhs edən şöbəsidir. Göründüyü kimi, dilçilik terminologiyasında işlənən beynəlxalq terminlərin mühüm bir hissəsi yunan, latın mənşəlidir. Deməli, dilçilikdə müəyyən terminlərin *reseptor* dilə gətirilməsində rus dili “vasitəçi” rolu oynayır. Ona görə də birmənalı şəkildə qeyd etmək lazımdır ki, bu günədək dilin terminoloji inkişafında rus dili “vasitəçi” və ya “ötürücü” funksiyasında çıxış edib. Məs.: adaptasiya (azərb.) – адаптация (rus) – adaptation [ədər'tei(ə)n] (ing.) – adaptatio (latın); hibrid (azərb.) – гибрит (rus) – hybrid [ˈhaɪbrɪd] (ing.) – hybrida (latın); genetik informasiya (azərb.) – генетическая информация (rus) – genetic information [dʒ ɪˈnetik ɪnfəˈmeɪ(ə)n] (ing.)-informatia genetica (latın); Dilçilik terminologiyasında beynəlmiləl terminlər əsasən, sintaktik söz birləşməsi şəklində deyil, leksik vahidlər şəklində işlədilir. Beynəlmiləlləşdirmə dünyanın digər dillərinə yaxınlaşma ilə yanaşı dilin özünü də zənginləşdirir, həmin sistemi formalaşdırır.

Üçüncü fəsildə dilçilik terminlərinin nizamasalma yolları da tədqiqata cəlb edilmişdir. Lüğətlərin o cümlədən də terminoloji lüğətlərin müxtəlif növləri vardır: ikidilli lüğət, çoxdilli lüğət, izahlı lüğət, etimoloji lüğət, tarixi lüğət və s. İntervallaşdırma dilçilik terminologiyasının nizama salınmasının birinci mərhələsi, terminoloji işin əsas istiqamətidir. Dilçilik terminologiyasının standartlaşdırılması dil vasitələrinin düzgün seçilmə qaydasına və istifadəsinə əsaslanır. Bu iki istiqamətdə aparılır: terminlərin yaradılması və işlədilməsi.

Müasir dövrdə dilçilik terminologiyası sahəsində mühüm elmi-nəzəri və praktik əhəmiyyəti olan məsələlərdən biri terminoloji lüğətlərin işlənilib hazırlanmasıdır. Bu baxımdan müxtəlif tipli ikidilli, çoxdilli, izahlı və s. terminoloji lüğətlərin hazırlanmasının nəzəri, praktik və metodik məsələlərinin yeni tələblər prizmasından işlənməsinə kəskin ehtiyac duyulur. Terminin standartlaşdırılması prosesində yalnız definisiya kriteriyası deyil, digər kriteriyalar da yoxlanılır. Dilçilik terminlərinin toplanması, sistemə salınmasında terminoloji lüğətlərin tərtibi zəruridir. Lüğətlər tərtib edən zamanı yuxarıdakı prinsiplər nəzərə alınmalıdır. Standartlaşdırma zamanı dilçilik terminlərinin izahlı lüğətləri də çox əhəmiyyətli vasitələrdən biridir. İzahlı lüğətlərdə terminlərin tərifləri verilir. Lakin bütün izahlı lüğətlərdə təriflər sahədə qəbul edilmiş formada olmur. Ən zəruri olan hal izahlı lüğətdə tərifin sahədə qəbul edilmiş

şəkildə ifadəsini tapmasıdır.

Dissertasiyanın *“Nəticə”* hissəsində tədqiqatdan əldə olunmuş elmi qənaətlər aşağıdakı kimi ümumiləşdirilmişdir:

1. Araşdırmalar göstərir ki, dilçilik terminlərinin müəyyən bir qismi ismi və feili birləşmə şəklindədir. İsmi birləşmə şəklində olan dilçilik terminlərinin təhlili göstərir ki, termin yaradıcılığında ismi birləşmələrin əksər quruluş modellərindən (yanaşma əlaqəli, idarə əlaqəli, yanaşma-uzlaşma əlaqəli, uzlaşma-idarə əlaqəli) istifadə edilmişdir. Sadə birləşmələrin komponentləri sözün quruluşuna görə fərqlənərək sadə, düzəltmə və mürəkkəb sözlərlə ifadə olunmuşdur. Mürəkkəb dilçilik terminləri və terminoloji birləşmələrinin quruluş modelləri daha zəngindir. Həmin əlamət eyni dərəcədə yanaşma və idarə əlaqəli feili birləşmələrə də aiddir.

2. Dissertasiyada Azərbaycan dilinin dilçilik terminologiyasının bütün sahələri ilə bağlı leksikasının yaranma mənbələri və üsulları müəyyənləşdirilmişdir. Tədqiqatdan aydın olur ki, morfoloji, sintaktik üsul öz məhsuldarlığı ilə başqa üsullardan seçilir.

3. Azərbaycan dilində dilçilik terminlərinin yaranma mənbələrində ərəb və fars dillərində alınmalar üstünlük təşkil edir. Bununla yanaşı müasir dövrdə dilçilik terminologiyasının inkişafında Avropa mənbələri əsasdır.

4. Tədqiqatdan aydın olur ki, dilçilik terminləri başqa dildən alınsa da dilin daxili qanunları əsasında unifikasiya olunur. Bu terminlərin keçid istiqamətləri fərqlənir. Qeydə alınan fransız, ingilis, italyan mənşəli dilçilik terminlərinin Azərbaycan dilinə birbaşa daxil olmamış, rus dili bu sahədə vasitəçi rolunu oynamışdır. Müəyyənləşdirilir ki, dilçilik terminlərinin mühüm bir qismini alınma sözlər təşkil edir və onlar fonetik, qrammatik, semantik dəyişikliyə məruz qalaraq dilimizə uyğunlaşdırılmışdır.

5. Azərbaycan dilində dilçilik terminlərinin yaranmasında, morfoloji üsulla termin yaradıcılığı çox zəngin və rəngarəng imkanlara malikdir. Bunun əsas səbəbi Azərbaycan dilində leksik şəkilçilərin zəngin olmasıdır.

6. Dilçilik terminlərinin yaranmasında məhsuldar üsullardan biri də sintaktik üsuldur. Azərbaycan dilində sintaktik üsulla yaranan dilçilik terminlərini üç əsas qrupa ayırmaq olar: 1) mürəkkəb söz şəklində olanlar; 2) qoşa söz şəklində olanlar; 3) söz birləşməsi şəklində olanlar.

7. Tərkibindəki elementlərin hansı əsasdan olmasına görə dilçilik termin birləşmələrini, əsasən aşağıdakı qruplara ayırmaq mümkündür:

1) hər iki tərəfi dilin öz vahidlərindən ibarət olanlar; 2) hər iki tərəfi ərəb-fars mənşəli sözlərdən ibarət olanlar; 3) hər iki tərəfi rus-Avropa dillərinə məxsus sözlərdən ibarət olanlar;

8. Dilçilik terminologiyasında kalka edilən sözün quruluşundan asılı olaraq onun kalka edilməsinin müxtəlif formaları üzə çıxır: 1) söz və ya söz birləşməsi olduğu kimi kalka olunur və bu zaman tərcümə variantında söz və ya söz birləşməsinin tərəfləri heç bir qrammatik şəkilçi qəbul etmir; 2) söz birləşməsi Azərbaycan dilinə kalka edildikdə ingilis dilində terminin mənasının dəqiq olması üçün Azərbaycan dilində birləşmənin tərəflərindən biri tələb olunan qrammatik şəkilçini qəbul edir; 3) ingilis dilindən kalka edilən bəzi söz birləşmələrində birinci tərəfin əlavə sözdüzəldici şəkilçi qəbul edərək fərqli məna ifadə etməsi müşahidə edilir; 4) kalka etmə prosesində kalka olunan dildəki şəkilçilər də müvafiq şəkilçilərlə əvəz edilir; 5) ingilis dilindən Azərbaycan dilinə dilçilik terminlərinin kalka edilməsi zamanı kalka edilən dildə söz birləşməsinin yazılış forması ilə onun müvafiq kalkasının yazılış formasından fərqlənməsi halları baş verir.

9. Beynəlmiləl dilçilik terminlərini tarixi mənbələrə görə aşağıdakı qruplara ayırmaq olar: 1)ayrı-ayrı dillərin öz törəmələri; 2)başqa dillərdən alınan terminlər; 3)başqa dillər vasitəsilə alınan terminlər; 4)müəyyən bir dilin daxilində müxtəlif beynəlmiləl söz elementləri əsasında yaranmış terminlər.

Dissertasiyanın əsas məzmunu dərc olunmuş aşağıdakı tezis və məqalələrdə öz əksini tapmışdır.

1.N.Əfşarın yaradıcılığında dilçilik terminləri haqqında. AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Dilçilik İnstitutunun əsərləri. Xüsusi buraxılış, Bakı, 2012, səh.68-70.

2.Alınma dilçilik terminlərinin yaranma mənbələri. AMEA, Terminologiya məsələləri №1, Bakı-Elm-2012, səh.40-45.

3.Azərbaycan dilində fonetika terminlərinin formalaşması. AMEA, M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Filologiya məsələləri №8, "Elm və təhsil", Bakı, 2012, səh.40-48.

4.Kalka üsulu ilə yaranan dilçilik terminləri. AMEA, Terminologiya məsələləri №1, Bakı-Elm-2013, səh. 82-88.

5.Azərbaycan dilində dilçilik terminlərinin yaranma mənbələri. AMEA, Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, BSU Azərbaycanşünaslığının aktual problemləri, Ümummilli lider H.Əliyevin anadan

olmasının 91-ci ildönümünə həsr olunmuş V Beynəlxalq elmi konfransın materialları. 05-07 may, 2014. Bakı, Azərbaycan, səh.69-71.

6.Лингвистические термины, образованные морфологическом способом. Вестник Орловского Государственного Университета, серия: новые гуманитарные исследования. №3(38), 2014 г., ст.113-116.

7. Dilçilik terminlərinin yaranma yolları // Sivilizasiya, Elmi jurnal. Bakı, Avrasiya Universiteti, 2015. №8. səh. 122-127

Атакишиев Эльвин

**ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ЯЗЫКОВЫХ ТЕРМИНОВ В
СОВРЕМЕННОМ АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ**

РЕЗЮМЕ

Диссертация посвящена лингвистическому анализу языковых терминов в современном Азербайджанском языке. Она состоит из введения, трех глав, заключения и списка использованной литературы. Во введении обосновывается актуальность выбора темы работы для исследования. Определены цель, задачи, предмет, объект, методы исследования, показана научная новизна и практическая значимость работы. В ней указаны основные положения, выносимые на защиту, даны сведения о структуре работы и результатах проведенной апробации.

В первой главе «Формирование и развитие языковых терминов в Азербайджанском языке» описываются своеобразные особенности языковых терминов, их функции и различные сферы употребления, характерное им системное развитие. Отмечается, что составляющие лексический пласт языка общая и частная функции, дополняют друг - друга.

Во второй главе «Источники и способы образования языковых терминов в Азербайджанском языке» анализируются источники и пути образования языковых терминов. Отмечается, что источники образования языковых терминов подразделяются на две группы. Это те, которые образуются за счет внутренних возможностей и те, которые образуются посредством заимствования из других языков. Были подробно рассмотрены семантические, морфологические языковые термины, кальки и аббревиатуры, образованные за счет внутренних возможностей Азербайджанского языка.

В третьей главе «Заимствованные языковые термины в Азербайджанском языке» определены источники образования заимствованных языковых терминов. Были описаны теоретические аспекты формы обогащения языковых терминов на основе разнообразных фактов и примеров. Обращено внимание на то, что заимствованные языковые термины подразделяются на две группы. Это термины, заимствованные из арабского и персидского языков и термины, заимствованные из европейских языков.

В заключении приводятся результаты проведенного исследования.

**Linguistic analyses of linguistic terms
in modern Azerbaijani language**

SUMMARY

Dissertation is dedicated to the linguistic analyses of linguistic terms in modern Azerbaijani language. Dissertation consists of introduction, 3 chapters and bibliography.

Actuality of theme is grounded, goals and objectives of the research are determined, subject and object are shown, scientific innovation, theoretical and practical importance is stated, main theses put on defence are presented, methods and sources of research, approbation and structure are informed in the "Introduction" part of the dissertation.

The first chapter of the dissertation is called "The formation and development of linguistic terminology in the Azerbaijani language". The formation and development of linguistic terminology, specific features, functions, and development of various fields of linguistic terms, their systemic development peculiarities have been defined in this chapter. The parts constituting both the lexical layer of the language, and at the same time, forming the special-function complement each other.

The second chapter of the dissertation is called "The sources and ways of creation of linguistic terms in the Azerbaijani language". The sources and ways of creation of linguistic terms were investigated in this chapter. The sources of creation of linguistic terms were divided into two groups- linguistic terms formed from the internal resources of the language and from borrowings.

Semantic, morphological, syntactic, calque and abbreviation methods used in the creation of linguistic terms on the basis of internal potential of the Azerbaijani language were analyzed.

The third chapter of the dissertation is called "Borrowed linguistic terms in the Azerbaijani language". The methods of acquisition and enrichment of borrowed linguistic terms have been analyzed on the theoretical aspect with numerous facts in this chapter. Borrowed linguistic terms were divided into two groups: linguistic terms borrowed from Arabic and Persian languages; linguistic terms borrowed from European languages.

Scientific results are generalized in the "Conclusion" of the research.

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ЯЗЫКОЗНАНИЯ имени НАСИМИ**

На правах рукописи

ЭЛЬВИН МУБАРИЗ оглы АТАКИШИЕВ

**ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ЯЗЫКОВЕДЧЕСКИХ
ТЕРМИНОВ В СОВРЕМЕННОМ АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ
ЯЗЫКЕ**

5706.01-Азербайджанский язык

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по филологии

БАКУ - 2015